

DANGME

SIKA HE BLɔ NYA TOMI Kε HA MA A NI TSUMI 2023

*2023 SIKA HE BLɔ NYA TOMI Kε HA MA A NI TSUMI HE WOMI
WAYO Kε HA MA BI A KANEMI Kε SISI NUMI*

*"Ma a Sika He Blo Nya Tomi Susumi Tso ॐ Kpalemi Kε Ba Da A Gle No, A He Pie Pomi Kε
Da Te Kake No Kε Gu Blonya Tomi Kpakpahi A No"*

*"Ma a Sika He Blɔ Nya Tomi Susumi Tso ɔmɛ Kpalemi Kε Ba Da A Gle No, A He Piε Pomi Kε
Da Te Kake No Kε Gu Blɔnya Tomi Kpakpahī A No"*

Blɔ Nɔ Ne Ma Bi Maa Gu Kε Hla Wa Se Blɔ:

2023 Ma Sika He Blɔ Nya Tomi Womiyø Kε Ha Ma Bi A Kanemi Kε Sisi
Numi Nge Iteneti o No:

www.mofep.gov.gh

Ke O Nge Eko Hlae o, Moo Ba Amlaalo Ni Tsumi He Ngua a ne Hyɛ
Ma a Sika Blɔ Nya Tomi ɔmɛ A Nɔ o Ngɔ:

Public Relations Office

New Building

Ground Floor

Room 001 or 003

P. O. Box MB 40

Accra – Ghana

Email: info@mofep.gov.gh

TRANSLATED BY: THE BUREAU OF GHANA LANGUAGES

MI NI

Teebuya Nahingbana:	4
NYA BLIMI.....	7
NYA IMCCST.....	10
MA A SIKA HE BLɔ NYA TOMI YAMI ALOO IYAM CODECM NG3 2022 MI.....	11
TOHI A CN A YAMI KE A HE NI TSUMI NG3 2022.....	14
2023 KE E BE KPITI MI TOHI KE SIKA BLɔ NYA TOMI	19
KP CMI KPO JEMI	23
NYA MUCUM.....	39
MUNYUNGU 33TC POMÉ KOMÉ A SISI TSUMI (IMCCST C ITALCB) MI MUNYUNGUHI).....	40

Foni ɔmɛ a nya tomi:

Foni 1: Nɔ Domi Kε Ha To Nɔ Yami Kε Je Jɔne Kε Ya Si Lemɔ 2022.....	15
Foni 2: Jɔne Kε Ya Si Lemɔ 2022 Sika He Ni Tsumi ɔ Nɔ Domi	16
Foni 3: Bɔ Nε Ma a Hio Yemi ɔ Ba Ha (Lemɔ 2018 – Lemɔ, 2022).....	17
Foni 4: Sika Nya Buami Kε Ha 2023 (nge Ghana sidi ayo mi)	21
Foni 5: Sika He Ni Tsumi Blɔ Nɔ Tomi Kε Ha 2023 (nge sidi ayo mi)	22

*"Ma a Sika He Blo Nya Tomi Susumi Tso ॐ Kpalemi Kε Ba Da A Gle No, A He Pie Pomi Kε
Da Te Kake No Kε Gu Blonya Tomi Kpakpahi A No"*

"Ma a Sika He Blɔ Nya Tomi Susumi Tso ɔmε Kpalemi Kε Ba Da A Gle No, A He Piε Pomi Kε Da Tε Kake No Kε Gu Blonya Tomi Kpakpahi A No"

"Amlɔ nε ɔ, zu mi nu nε e he jua wa nge maje ɔ tsuo kulaa kε jehane ɔ se wa sika he wami loo e mi jiimi nε ba si ɔ, ha wa se fikɔfiko ko mi. Ni nε ɔmε ha nε ma bi a sika he wami loo mi jiimi ɔ nɔ ba gbo. Enε ɔ ngɔ sika he blɔ nya tomi nyagba kε ba ha ma bi tsuo kulaa." Se mohu ɔ, wa gbedee we.

”

NYA BLIMI

No jemi be he kaa jeha ne c pee jeha ko ne nyagba ba se wa ma sika he blɔ nya tomi c mi wawee pe jehahi ne a be ɔmɛ. Kaa bɔ ne e ba nge maje mahi tsuo a no c, Covid-19 hio yayami c ba na wo hu bene wa se jeha 2020 mi bɔɔ re. Nyagba ne c ba ba wa ma sika blɔ nya tomi c si wawee ne ene c ha ne wa ma sika blɔ nya tomi ɔmɛ a no ba gbo ne e ke hio ne wa dla we wa he ke to ke ha hio ehe ne ji Covid-19 ne e ba ne c e tsami c ba piɛɛ wa hio yemi ɔmɛ a he.

Be mi ne wa susu kaa wa nge wa he jee ke maa je hio yayami ne c sis i ke gu nihi ne waa ke puɛ si ke ha hio ne c e blɔ womi c, yobu ekpa komɛ hu ba na wo ne e ba je wa ma sika blɔ no tomi mode ne wa bɔ ke je jeha 2017 ke ba su jeha 2019 c tsuo ke je gle no. Keklekle no ji Russia ke Ukraine a ta ne ba a, ke jahane c se hu ni komɛ a se ne wa kpe nge a no kpleɛmi mi nge 2022 ma he bumi ke sika blɔ nya tomi mi c hu ba ba bumi aloo bu ne nge sika he ni tsumi blɔ nya tomi c he c si. He ni bemi nya a, maje maje juu ne Ghana hu woɔ nga waa ke me wa juu yemi sinya a ne ma a mi sika he blɔ nya tomi ɔmɛ ba mia. Enɛ c ha sika pami blɔ nya tomi c ho hioye ya ne wa hio yemi c mi ba bli ne ene c tse wa sidi c yi se ne e he wami c no bɔni gbɔmi ke fo.

Ekohu c, yemi ke buami ne maje sika mi he wami nami ne wa naa ke je c maje juu yemi c mi c no ba gbo. Ne jehane se c, wa kuc si ne jɔe ke ha mase nihi a sem i kaa ma a ke wa mase hibhi ne wa nyɛ we womi c tsa no ke gbee wa sika a he wami c si. Enɛ c ha ne ma a mi si himi ke nihi tsuo a he juu ba wa wawee ha Amlaalo c ke ma bi tsuo. Petloo ke ble mi nu a juu ba kuc ke ho hioye ya ne ene c ba hue njua ni ke juu yemi ni kpahi tsuo a juahi a no ne a he juu wami hioye yami c ya su lafa mi gbami 40.4 nge jeha 2022 nge Kɔle hlami c mi.

Wo tsuo wa se ka aloo kami ko mi ne Amlaalo c nge kɔmɔ yee ha no feɛ no nge haomi ke nyagba ne nya wa ne fikofiko ne c ke ba no feɛ no c he. Kaa Amlaalo c, wa nge hlae ne wa maa nge sina ke

*"Ma a Sika He Blɔ Nya Tomi Susumi Tso ɔmɛ Kpalemi Kε Ba Da A Gle No, A He Piε Pomi Ke
Da Te Kake No Kε Gu Blonya Tomi Kpakpahia No"*

ha nɔ fɛɛ nɔ, Mlaa Womi Kpe Bi, Ni Tsumitsemɛ A Kuu ɔ, Ni Tsumihi Mi Kuu Slɔtɔ ɔmɛ, Ma Bi Tsuo, Jami He Kuuhi, Nihi A Peemi He Kuuhi nge Ghana, Ghana Ni Juali A Kake Peemi Kuu ɔ, Womi Mi Leli, Nɔ He Juεmi Tsɔɔli ke nɔ fɛɛ nɔ nge Ghana kaa a ngo tsui si tomi ke si fimi ne waa ke nge haomi ke nyagba ne ɔmɛ tsuo a mi gblee ɔ.

Nge Ma nɔ yelɔ pe kulaa a ne ji Nana Addo Danquah Akuffo-Addo nanem ɔ, i nge hlae ne ma ha nɔ fɛɛ nɔ buase gbi aloo ma wo Ghana ma bi tsuo a bua ne i nge mɛ si woe kaa Amlaalo ɔ ngo blɔ nya tomi kome ke nge si puee ne e maa kpale ngo wa ma sika he blɔ nɔ tomi ɔ ke ba da e kla aloo e gle nɔ ekohu ne e gbla sika ke tsake nihi babauu a he mi ne e bli kompiuta ke zugba nɔ nihi slɔtɔ a peemi ɔmɛ a mi, konɛ e gbɔ nihi ne a he hiaa we ɔmɛ a sɛm ɔ nɔ konɛ e hue nihi a ngɔmi ke ya mase ɔ nɔ. Ne jahanɛ se hu ɔ, e bli nihi ne wa se ɔmɛ a peemi ke a bɔm ɔ mi nge ma a mi konɛ wa ke baa nihi ne aklama kpakpa ko be a he ɔmɛ a yi.

Ni slɔtɔ ne wa kase ke je ni ne ɔmɛ ne a ba ame a mi, kaa ma, nge be ne ɔ mi ɔ ma tse wa juεmi se ne wa ke tsake wa nihi a peemi he mi mi ne e pee gbugbuugbu ne wa ke ngo wa ma he sika blɔ nɔ tomi ɔ ke ba da kla gbugbuugbu nɔ. Wa ma nyɛ maa pee le ne e hi. Wa maa je kpo nge haomi aloo nyagba ne ɔmɛ a mi ke he wami muno ko. Tse Opem ɔ maa baa wa yi ne E ma ha wo he wami ne wa ke pee ni ne ɔmɛ tsuo kulaa.

Tse Opem ɔ ne gbaa wo tsuo!

Ken Ofori-Atta

Ma Sɔmɔɔ Nbɔkɔtɔma Ne Hyɛ
Ma a Sika Blɔ Nya Tomi Nɔ ɔ

*"Ma a Sika He Blo Nya Tomi Susumi Tso ॐ Kpalemi Kε Ba Da A Gle No, A He Pie Pomi Kε
Da Te Kake No Kε Gu Blonya Tomi Kpakpahi A No"*

"Ma a Sika He Blɔ Nya Tomi Susumi Tso ɔmɛ Kpalemi Kε Ba Da A Gle No, A He Piε Pomi Kε Da Te Kake No Kε Gu Blɔnya Tomi Kpakpahi A No"

NYA TSCTS

2. 2023 ma bi a bɔjɛti c aloo ma a sika he blɔ nya tomi c do nɔ ne Amlaalo c pee nge 2022 mi c nɔ ne e ke tsɔɔ tohi a abɔ ne e ma he konɛ e ke tsu e yi mi tomi ɔmɛ a nya ni nge 2023 jeha a mi. Oti ke ha 2023 bɔjɛti c ji: **"Ma a Sika He Blɔ Nya Tomi Susumi Tso ɔmɛ Kpalemi Kε Ba Da A Gle No, A He Piε Pomi Kε Da Te Kake No Kε Gu Blɔnya Tomi Kpakpahi A No"**
3. Daa jeha a, ma sika blɔ nya tomi ehe c too blɔnya ke ha ni ehehi a sisi jemi aloo a peemi be mi ne nɔ ne a je sisi momo jeha ne be ɔmɛ tlɔ he ne a ke mɛ su ɔmɛ. Tsa pi ne blɔnya tomi ne c nɔgɔɔ nyɛmi ke fɔɔ wa sika blɔ nya tomi ɔmɛ a nɔ kɛkɛ pɛ se e gblaah se hɔɔhi ke baa ne ene c hu ya huec aloo woɔ niihi ne a maa pee ɔmɛ a juu amɛ a nɔ ejakaa hɔɔhi ne a tse a womi ɔmɛ to c gblaah he kpahi ke baa.
4. Nge 2023 jeha a mi c, Amlaalo c maa je blɔnya tomi ke mlaahi ehehi kpo konɛ a nyɛ ne a kanya ne a wa ke gbe ni tsumihi ne a je a sisi momo ɔmɛ a nya.

MA A SIKA HE BLɔ NYA TOMI Nɔ YAMI ALOO CEDACM OO NGɛ 2022 MI

Ma A Sika He Blɔ Nya Tomi Nɔ Yami

5. Ngɛ 2022 jeha mi gbami sika he akɔtaabu blɔ nɔ tomi ɔmɛ a mi hyɛmi mi ɔ, Amlaalo ɔ to kikɛmɛ a sika kami tso ɔmɛ a he blɔnya ke ha jeha 2022:
  - i. Tutuutu ɔ, ma a weto ni nɔ yami nε e su lafa mi gbami 3.7;
  - ii. Ma a weto ni nε zu mi nu piεε we he nɔ yami nε e su lafa mi gbami 4.3;
  - iii. Be nya tamì nihi a he juà wami nε e pee lafa mi gbami 28.5;
  - iv. Tsuo kulaa a, sika hio yemi ɔ nε ya da lafa mi gbami 6.6 ke e da ma a weto ni tsuo a nɔ ɔ (GDP);
  - v. Sika nε a tsu he ni nε piε ji lafa mi gbami 0.4 ke e da ma a weto nihi tsuo a nɔ (GDP); ke
  - vi. Ma a sika nε a to si nge majé ɔ e nyε nε e se nihi nε e be hlami ete ke fa nɔ.
6. Ma a sika mi hyɛmi blɔ nɔ tomi nε a pee ke je Jɔne ke ya ta Lemo 2022 ɔ tsɔɔ kaa sika he blɔ nya tomi nyagbahi nε je mase ɔ ba piεε wa ma a mi ni ɔmɛ a he. Ni nε ɔmɛ je a he kpo ke gu blɔ nε ɔmɛ a nɔ: sika tsakemi he juà si bami, nihi a he juà wami, hiohi nε wa nyε we womi, fikofiko nε ba se wa sika blɔ nɔ tomi mi ke mase nyagba komɛ nε a ba je Amlaalo ɔ sika blɔ nya tomi ɔ nge e gle nɔ. Bɔ nε ma a sika blɔ nya tomi nε a ma we nɔ mi lolo ɔ ya nɔ ke je Jɔne ke ya si Lemo 2022 ɔ ji nε ɔ nε:
  - i. Ma a weto ni nɔ yami tutuutu ɔ ya da lafa mi gbami 4.0 nge jeha 2022 mi gbami be ɔ mi ke waa ke to lafa mi gbami 3.9 nɔ nε ya nɔ nge jamɛ a be ɔ mi nge 2021;
  - ii. Nihi a he juà wami ke si bami tsuo kulaa he akɔtaa nε a bu ɔ ya da lafa mi gbami 40.4 nge Kɔle hlami ɔ mi nε e ba si ke ba ta lafa mi gbami 37.2 nge Lemo hlami ɔ mi nε e nɔ kpale gbo

ke ba da lafa mi gbami 33.9 nge Maya hlami ɔ mi. Ni ne ॐ tsuo ƿεƿεƿε daa si nge niye ni ke no ne pi niye ni a juu ame a hiƿe yami no nge jeha 2022 ɔ mi;

- iii. Ma a sika he blɔ no tomi ɔ si gbeemi ɔ tsuo kulaa ya da lafa mi gbami 7.4 nge GDP no ke waa ke to wa si gbeemi blɔ hyεmi te ne a po ne ji lafa mi gbami 6.2 nge GDP no ɔ he ɔ no. Blɔ hyεmi si gbeemi ɔ ba da lafa mi gbami 2.0 ke e da GDP no ne waa ke to si gbeemi blɔ hyεmi te ne a po ne ji lafa mi gbami ne a po nge GDP no ɔ he ɔ no. Si gbeemi oti ne baa nge ma a sika blɔ nya tomi ne ɔ mi ɔ daa si titli nge hiƿ titlii kome ne wa wo nge jeha 2021 ɔ mi ke jeha ekpa kome ne a be ɔ ke amlb be ne ɔ tsuo ƿεƿεƿε a mi;
- iv. Ma a tsuo kulaa hiƿ ne e ye ke e da GDP no ɔ ya da lafa mi gbami 76.9 nge Maja hlami ɔ nyagbe nge 2021 jeha a mi. Enε ɔ no gbɔ ke ba da lafa mi gbami 75.9 nge 2022 Lemo hlami ɔ mi. No gbɔmi ne ba ne ɔ daa si nge wa sika he wami si bami ɔ;
- v. Ma a sika kpc ne nge mase nge jeha 2021 ɔ mi ji Amelika dɔla a ayc 9,695.2 (US\$9,695.2 million) ne e maa su ke ha nihi sεmi nge hlami eywies ke e se mi (4.3 months) nge 2021 Maja hlami ɔ nyagbe. Ma a mase sika kpc ne ɔ no ba gbɔ ke ba da Amelika dɔla a ayc 6,591.8 (US\$6,591.8 million), ne e daa si ke ha hlami enyɔ ke e se (2.9 months) ni sεmi pe; ke
- vi. Ghana sika a ne ji sidi ɔ no gbɔ ke ba da lafa mi gbami 54.2 nge jeha ne ɔ mi ke waa ke to Amelika dɔla a he. Nge Maja hlami ɔ nyagbe nge jeha 2021 mi ɔ, sidi ɔ he wami no gbɔmi ɔ ba da lafa mi gbami 4.1 ke waa ke to Amelika dɔla a he. Ja a nouu ke, ke waa ke Ghana sidi ɔ he wami ɔ no gbɔmi ɔ ba da lafa mi gbami 48.5 nge jeha ne ɔ mi ke waa ke to no gbɔmi ne ji

---

*"Ma a Sika He Blo Nya Tomi Susumi Tso ॐ Kpalemi Kε Ba Da A Gle No, A He Pie Pomi Kε
Da Te Kake No Kε Gu Blonya Tomi Kpakpahi A No"*

lafa mi gbami 3.1 nε ya nɔ nge Maja hlami o nyagbe nge jeha
2021 mi o he.

TOHI A NO YAMI Kε A HE NI TSUMI NGE 2022

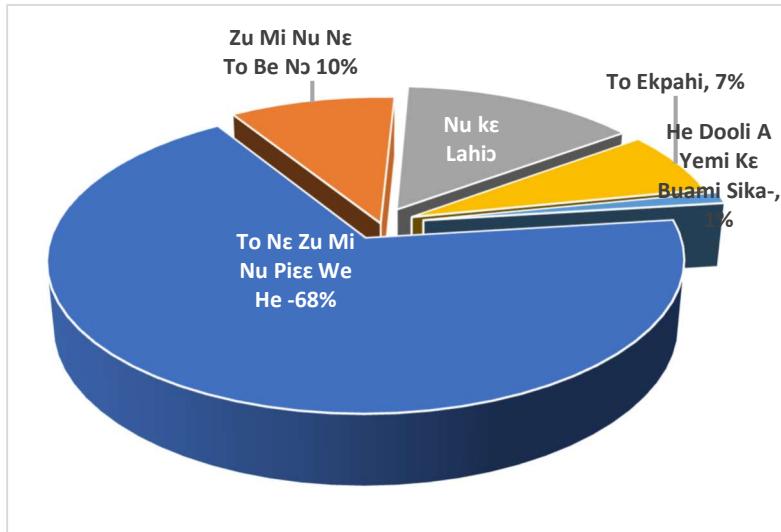
7. Jeha A Mi Gbami Sika He Akɔtaa Bumi Blɔ No Tomi c ne ya no nge 2022 mi c da mase ke ma a mi sika he ni tsumi mi nyagba ke haomi komɛ ne a je kpo cmɛ a no ne a ke to 2023 no c he blɔ nya.
8. Ni komɛ ne a je kpo nge Amlaalo c sika he blɔ nya tomi ke je Jɔne ke ya si Lemo 2022 ne a pi no nine lolo c tsɔɔ si bami ne nge no yae nge tohi a sika gblami ke bami c mi be mi ne sika jemi blɔ no tomi cmɛ lees a ya no rereɛrɛ nge be no be no te ne a po fo si c nya.

Tohi A No Yami

9. Sikahi tsuo ne to hemi gblaa ke baa ke He dooli a nike sika tsuo ne a bua a nya a ya su Ghana sidi ayc 65,399 ne daa si ke ha lafa mi gbami 11.0 ke waa ke to blɔ hyɛmi no ne a po fo si ne ji Ghana sidi ayc 67,307 ne daa si ha lafa mi gbami 11.4 nge GDP no ke no ne nine su no ne yibo su sidi ayc 49,108 ne lo c hu peec lafa mi gbami 10.7 nge GDP no nge jeha 2021 c mi.
10. Ke waa ke to blɔ hyɛmi te ne a po fo si c he nge be ne a tu he munyu c mi c, tohi a sika ke he dooli a sika ne ba ame tsuo a no gbɔmi c pee Ghana sidi c ayc 1,909 ne daa si ke ha lafa mi gbami 2.8 ne e daa jeha no yami c ko su lafa mi gbami 3.2. No gbɔmi ne ba nge sikahi ne to hemi ke baa blɔ fa mi c ya no ejakaa tohi a sika no yami c ba si nge nihi ne a ke sika ba ame tsuo a blɔ fa mi.
11. Wa tsɔɔ bɔ ne sika gblami to blɔ tsɔɔto cmɛ a no yami c ba ha nge lafa mi gbami nya ke je Jɔne ke ya ta Lemo nge kekle foni c mi.

Foni 1: Nɔ Domi Ké Ha To Nɔ Yami Ké Je Jɔne Ké Ya Si Lemo 2022

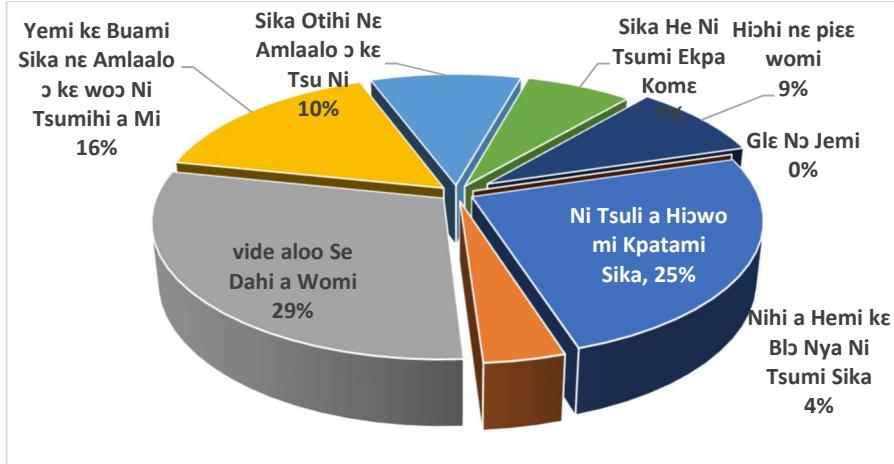

Sika He Ni Tsumi Nɔ Yami

12. Amlaalo ɔ sika he ni tsumi kulaa nε a bua nya a (hičhi ne pié womi kε hičhi ne a je gle nɔ) kε ha be nε a tsɔɔ cɔ yibɔ ya su sidi ayo 109,421 nε peeo lafa mi gbami 18.5 nγe GDP nɔ. Enε ɔ be bɔ hyεmi yi mi te nε a po fɔ si nε ji sidi ayo 103,992 nε peeo lafa mi gbami 17.6 nγe GDP nɔ ɔ he ke lafa mi gbami 5.2. Sika he ni tsumi bɔ nɔ tomi ɔ ya be nε wa hyε bɔ ɔ nɔ bɔ ejakaa ekome ya wo hič komε ne ji videhi ne a pue nγe hič komε ne a sa womi ha Amlaalo ɔ kɔni komε a nɔ.
13. A tsɔɔ sika he ni tsumi bɔ nɔ tomi kpɔ mi kpɔ mi cmε a nya nγe foni enyone ɔ mi.

Foni 2: Jone Ke Ya Si Lemç 2022 Sika He Ni Tsumi o No Domi

Blo Nya Tomihi A He Hič Womi

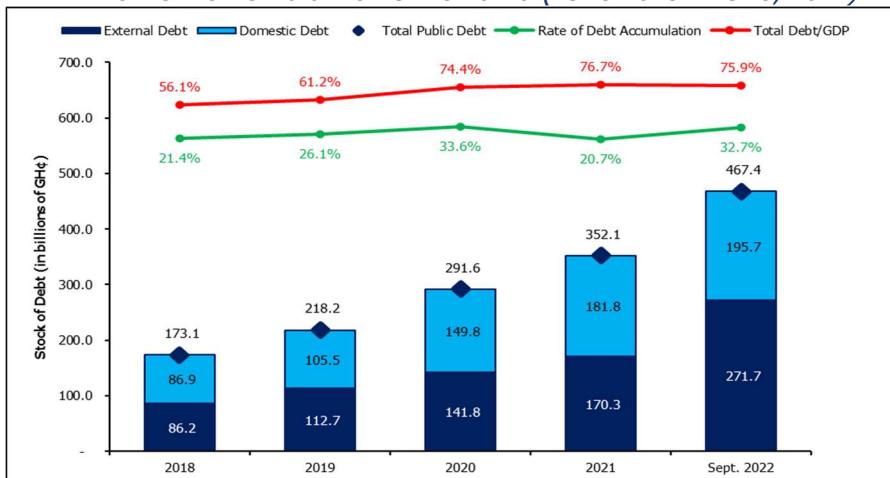
Hīč Nē Ma a Ye He Mōde Bōmi Kε Ha 2022

15. Nihi a mi hyëmi b   n   tomi ko n   a pee n   Lemo hlam   o e nyagbe n   jeha 2022 mi n   a m   n   mi lolo o je kpo aloo ts   kaa his kluduu n   ma a ye ji sidi ayo 467,371.32 n   ji Am  lika d  la a 48,871.34 n   daa si ke ha lafa mi gbami 75.9 n   GDP n  . N   his n   o mi o, ma a nits   e mi his n   e ye ji sidi ayo 195,657.61, n   daa si ha lafa mi gbami 31.8 n   GDP n  , be mi n   mase his n   Ghana ma a ye o ya su sidi ayo 271,713.71, n   e daa si ke ha lafa mi gbami 44.1 n   GDP n  .

16. Ma a nitsε e mi hιcε yami c ba kε gu videhi kε se dahi a nō fɔmi mi, be mi nε mase hιcε nō yami c lεe e ya da sidi c he wami nō gbmci nō.

Foni 3: Bɔ Ne Ma a Hιc Yemi c Ba Ha (Lemɔ 2018 – Lemɔ, 2022)

Nahe: Amlaalo ni tsumi he ngua a ne hyε ma a sika blb nya tomi nō.

Be Kpiti Mi Ma Sika Blb Nya Tomi He Mi Mami Nō Ke Ha 2023

17. Amlaalo c da be kpiti mi yi mi tomi blb komε a nō kaa a kpakami tso ne enε c kudε lε ke to sika blb nya tomi he mi mami ni ne ॐε kε ha 2023 ke ya si 2026:

- Ma a weto ni nō yami tutuutu c, e ya da lafa mi gbami 4.3;
- Ma a weto ni nε zu mi nu piεe we he nō yami tutuutu c, e ya da 4.0;
- Nihi a he juwami ne e hi he mi kla ne a po fo si c mi ne e ba da lafa mi gbami 8 ± 2 ;
- Nihi ne wa wo si ne e sa wo peemi ॐε a sika ne maa piε c e ya pee lafa mi gbami 1.3 nε GDP nō ke je jeha 2023 ke ya si 2026; kone

v. Mase Sikahi ne maa ba a hu e nyε ne e se hlami eywιε (4) nya nihi.

18. A da sika blo nya tomi he mi mami yi mi tomi o kε be kpiti he mi mami blo no tomi ni ॐ a no ne a ke ngɔ 2023 sika blo no tomi jeha a no o ngɔ ma si:

- i. Ma a weto ni sika kludu tutuutu o, e ya pee aloo da lafa mi gbami 2.8;
- ii. Weto ni ne zu mi nu piεε we he, no yami tutuutu o ne da lafa mi gbami 3.0;
- iii. Ke ya si Maja hlami o nyagbe o nihi a he juu kuɔmi ne ba da lafa mi gbami 18.9;
- iv. Sika ne wa wo si ke nihi ne e sa peemi o, kami tso o ne e ya da lafa mi gbami 0.7 ngε GDP no; Kone
- v. Ma a sika kpɔ ne a to si nge mase o e nyε ne e se nihi ne e ko ba si ne e pe hlami etε ke se (3.3 months).

2023 KΕ E BE KPITI MI TOHI KΕ SIKA BLɔ NYA TOMI

Sika Gblami Blɔ Nya Tomihi

19. Bɔ nε pee nε wa nya pi sika blɔ nya tomihi nε a to ke fɔ si ॐ tso saminya a, Amlaalo ɔ maa ngo sika gblami blɔ nɔ tomi kome ne ma nya gbla sika kaa lafa mi gbami 1.35 nε GDP nɔ ke ba fɔ Mlaa Womi Kpe Bi ॐ a he mi ke ha a mi hyεmi ke a nɔ nine pimi. Blɔ nya tomi nε ɔ ekomε ji:

- Sigaleti ke taba nɔ to ॐ a mi hyεmi aloo a mi tsakemi nε a ke ECOWAS blɔ nɔ tomi ni ॐ nε a kɔ, a hue aloo a wo da nε nya wa to ॐ a nɔ pe Biεε nɔ to ॐ.
- A hue aloo a wo mi jiimi to ne ji VAT susumi tso ɔ nɔ lafa mi gbami enyɔ ke fa nε blema nɔ lafa mi gbami 12.5 nɔ ɔ nɔ konε e ba da lafa mi gbami 15. Enε ɔ se ɔ, a tsake mi jiimi to (VAT) ya a e klemi ɔ aloo e yi blimi ɔ mi konε a pee tsakemi titlili kome ke ha e mi ni kome a he ngmεεmi.
- A tsake To Ne A Pee Ne Maa Nu Ma A Sika He Ni Tsumi Blɔ Nɔ Tomi C Kε Da Si C "National Fiscal Stabilisation Levy (NFSL)" mi ke ba pee Ma Nɔ Yami He Bumi To "Growth and Sustainability Levy (GSL)" konε e su he feε he.
- A ma gbɔ Klama Nɔ Jua Yemi Susumi Tso ɔ nɔ ke je lafa mi gbami 1.5 ke ba da lafa mi gbami kake ne a ma je daa libgi sika ne a po fɔ si ne a ma he nɔ to ɔ nε blɔ mi.
- Blɔ nɔ tomi ekpa kome hu ji:
  - A maa jua Oslaba Kane He Wami Ne E He Wami aloo Ka su 5G "5G Electromagnetic Spectrum";
  - We Nɔ Tohi A Nɔ Womi Kε A Nɔ Yemi;
  - Amlaalo ɔ maa ja e blɔ nya ne sa lε ɔ se nε zu mi nutsua he ɔ ne ji Jubilee Field ɔ; ne
  - A ma tsake sika ne ba amε a nɔ to ॐ ne e je sika tsakemi si gbeemi ne a yo we ॐ nε blɔ mi konε a nya ne a gbla nɔ ne a maa na amε ke ba.

Sika He Ni Tsumi Blɔ Nɔ Tomihi

20. Kε piεε sika gblami blɔ nɔ tomi c he o, Amlaalo c ngo sika he ni tsumi titlii ne ɔmɛ ke fɔ si konε e ye ke bua sika blɔ nɔ tomi ɔmɛ.

- Amlaalo c maa bɔ nikɔtɔmahie a nɔ hyɛmi sika ne ji LEAP c he ke ha nihi ne a sa hamie ɔmɛ. A ma hue aloo wo amlo ne c sika a nɔ ke je sika sidi 45 nɔ c nɔ ke ya su sika sidi 90. Jehane c se hu a ma hue aloo wo nihi ne a sa sika ne c hamie c a yibɔ c nɔ ne a hiɛmi ne e be amlo ne c yibɔ 344,185 c nɔ. Blɔ nɔ tomi ne c ma bli LEAP sika ne a po fɔ si c mi ke je sika sidi ayo 197.5 ngε jeha 2022 mi c ke ba da sidi ayo 395;
- A maa bli sika ne a po fɔ si ke ha nihi ne a hooɔ ni ha sukuu bi ɔmɛ a mi ne a maa ngo sika sidi ayo 138 ke gbe yi ha me;
- A ma tsa ma ni tsuli ne ji Ma nɔ yelb o, Ma nɔ Yelb Se Yelb o, Minista ame ke a se yeli ɔmɛ, MMDCE ɔmɛ ke Ma nɔ hyɛmi ni tsuli ekpa ame ngε Amlaalo ni tsumi he ɔmɛ a hiçwo nɔ gbɔmi lafa mi gbami nyingmi etε (30%) c nɔ;
- A ma gbo sikahi ne a pi a nɔ nine ke ha ni komε a tsumi ɔmɛ a nɔ ke je amlo ne c lafa mi gbami 25 ke ba da lafa mi gbami 17.5;
- A maa ngo sikahi tsuo ne a pi a nɔ nine ke ha ni komε a tsumi c ke ba wo GIMFIS blɔ nɔ tomi c sisi konε a hye kaa a maa da GIMFIS blɔ nɔ tomi ne c nɔ ke tsu a sika gblami ke a sika he ni tsumi blɔ nɔ tomi ɔmɛ tsuo a he ni ke jeha 2023 ke e baa nyagbe o.
- A maa ngo kpangmi ke fɔ Ma Ni Tsumi He komε (SOEs) a ni tsuli a hiçwo nɔ, ne eko ya hiçwe ne e ba be ma ni tsuli ne a ngε Hiç Womi Kpa Kake Blɔ Nɔ Tomi c (Single Spine Salary Structure) nɔ c nɔ c, a daa jeha sika nɔ ne a daa ke hyeɔ a hiçwo hiçwe yami c;

"Ma a Sika He Blɔ Nya Tomi Susumi Tso ɔmɛ Kpalemi Kε Ba Da A Gle No, A He Piε Pomi Kε Da Te Kake No Kε Gu Blɔnya Tomi Kpakpahi A No"

Sika Nya Buami Kε Ha 2023

21. Nge jeha 2023 mi ɔ, Amlaalo ɔ to kaa e maa gbla sika ke he dooli a nike ne a yibɔ maa pee Ghana sidi ayc 143,956 ne daa si ke ha lafa mi gbami 18.0 nge GDP no, ne a maa pi ni ne ɔmɛ a se kpo ke sika gblami blɔ no tomi titlili ko – titli ɔ tohi a hemi aloo a ngɔmi blɔ no tomihi ne maa su lafa mi gbami 1.35 nge GDP no.
22. Ma a mi tohi hu piεε sikahi ne ba ke He dooli a nike sika kluduu ne e yibɔ ya su Ghana sidi ɔ ayc 141,552 ɔ he. Sika ne ɔ daa si ke ha daa jeha no yami ne ji lafa mi gbami 46.6 ne enε ɔ be blɔ hyεmi sika ne a po ke fɔ si nge 2022 ɔ no. Wa nge blɔ hyεe kaa yemi ke buami sikahi ne maa je he dooli a ngɔ ɔ ma ya su Ghana sidi ayc 2,403 ne daa si ke ha lafa mi gbami 0.5 nge GDP no.

Foni 4: Sika Nya Buami Kε Ha 2023 (nge Ghana sidi ayc mi)

Nahe: Amlaalo ni tsumi he ngua a ne hyεɔ ma a sika blɔ nya tomi no ɔ.

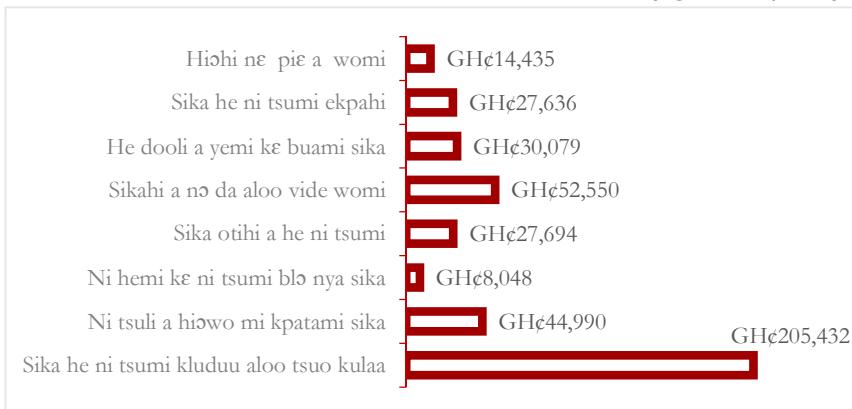
Sika He Ni Tsumi Blɔ Nɔ Tomi Kε Ha 2023

23. Sika kluduu ne a po fɔ si ɔ (hiɔhi ne piε a womi ɔ piεε he) ke ha jeha a mi ni tsumi ji Ghana sidi ayc 205,431 ne daa si ke ha lafa mi gbami 25.6 nge GDP no. Sika ne wa ngɔ wa he fɔ no ne ɔ tsɔɔ no gbɔmi lafa mi gbami 0.3 nge GDP no ke waa ke to no ne a po fɔ si ke ha jeha 2022 mi ni tsumi no ɔ he ɔ. Amlaalo ɔ fi si kaa e

maa hyε nε e to ma a sika he ni tsumi blɔ nya amε saminya. A do 2023 sika he ni tsumi blɔ nya tomi nε ɔmε a nο ke wo foni enucone c mi.

Foni 5: Sika He Ni Tsumi Blɔ No Tomi Kε Ha 2023 (nε sidi ayc mi)

Nahe: Amlaalo ni tsumi he ngua a nε hyεc ma a sika blɔ nya tomi nο c.

Bɔjεti Mi ɔmɛ ke Hιc Womi Blɔ No Tomi Kε Ha 2023

24. Ke wa da sikahi nε wa po ke ha he ni tsumi ke he dooli a sika ke sika nε a je kludu (hihi nε piε a womi piεε he), Bɔjεti c e mi se daimi kludu c ba pee hιc aloo si gbeemi nε e yibɔ ji ghana sika a sidi ayc 61,475 nε e daa si ke ha lafa mi gbami 7.7 nε GDP nο. Se daimi pɔtεε nε sa bami nε sika mi c ya pee hιc nε nya ya su Ghana sidi c ayc 8,925 nε daa si ke ha lafa mi gbami 1.1 nε GDP nο.
25. Wa nε hyεe kaa wa maa gu blɔ slɔctohi a nο ke wo si gbeemi aloo hιc nε ba nε ɔmε blɔ, nε blɔ nε c ekome ji mase aloo majε ke ma a nitsε e mi blɔ komε a nο. Blɔ ekpa komε a nο nε wa maa gu ke wo hιc nε ɔmε maa je huε bɔmι nε nε waa ke mahi aloo ma komε a kreti c nο nε e maa da IMF blɔ nya tomi ɔmε nε wa nε a he ni sεεe ɔmε a nο ke blɔ titlii komε a nο nε wa maa gu ke to wa hιc ɔmε a he blɔ nya a nο.

KPɔ MI KPɔ MI NI TSUMI NO YAMI Kε E KPO JEMI

26. Mi dlami ne c tsɔɔ no yami komε ne a ba nge Amlaalo c blɔ nya tomi ehe titlii komε ne e kε ba nge he oti komε nge jeha 2022 mi kε ni kpa komε a he blɔ nya ne a to ke fɔ si ke ha a peemi nge jeha 2023 mi.
27. Blɔ nya tomi kε nihi ne a ma tsu ne ɔmɛ daa si titli nge Amlaalo c E Be Kpiti Ne E To Kε Ha Ma a No Yami Blɔ Nya Tomi c ne a pee kε je 2022 kε ya si 2026 ne e ji "Government's Medium-Term National Development Policy Framework (2022-2026)" c no. No ne a ke ma blɔ nya tomi ne c he mi ji, e tsu yi mi tomi ne a pee ke ha blɔ nya tomi ne ji Amlaalo c JCU O HE C nya ni. Ke tsa no c, blɔ nya tomi ne c hu ma tsu nihi ne a to a he blɔ nya ke fɔ si ne wa nine maa su a no ke je maje blɔ nya tomi komε a mi ne e ke UN Ajenda 2030 ne ji SDG's c ke Aflika Kake Peemi Ajenda 2063 nihi ɔmɛ kɔ c.
28. Mi dlami ne c tsɔɔ no yami nihi ne Amlaalo c pee nge he titlii komε nge ma a sika he blɔ nya tomi c mi nge jeha 2022 mi, blɔ nya tomi komε ke ni ekpa komε ne a maa pee nge 2023 jeha a mi.

Niye Ni He Piε Pomi

29. Nge Amlaalo c yi mi tomi nya kaa e ma plε se nami slɔɔto ne tso dudu kε baa a he mi c, e gba tso bubui ne a wo mi sɔɔni ne a yibɔ ya su ayo 2.7 kε ha akuafohi nge jeha 2022 ngmɔ peemi be c mi.
30. Amlaalo c se kungwɔ yihi akpe 120 ne a maa ngmε ne a gba ke ha yihi ne a nge kungwɔ lεe ɔmɛ nge Kpo Nguia ma nεε (9) komε a no. Ma ne ɔmɛ ji: Savelugu, Sagnarigu, Wa Municipal, Nandom, Sissala Beleku blɔ, Krachi Beleku blɔ, Nkwanta Leneyi blɔ, Techiman Omleyi blɔ ke Nkoranza. A pee no ne c nge blɔ nya tomi ko ne a tseɔ ke: Lohwe Lεmi Kε Ha Niye Ni Ni Tsumi c sisi – "Rearing for Food and Jobs module". Nge blɔ nya tomi ne c mi c ni komε a nine su kungwɔ tsuhi ne a wo a mi batle ne a ma nyε ke lε kungwɔhi ne a yibɔ su 120 nge be kake mi no.

31. Kε riɛɛ he ɔ, Amlaalo ɔ se lohwe koklototsemɛ kaa na, jiɔ, apletsi kε ekpa komɛ ne a yibɔ su akpe 3,750 ne a gba kε ha lohwe lɛmi he kε huli 45 komɛ ne e ye bua ha mɛ ne a kε gbɔ a ni tsumi mi nyagba komɛ a nɔ konɛ a na he wami hubɔ ke tsu a bbɔ nya ni tsumi ɔmɛ.
32. Ngɛ jeha 2023 mi ɔ, Amlaalo ɔ maa ye bua ke ma tso ne a bange a yiblìi ɔmɛ a mi ne a hiɛmi maa pee kaa ayc 5.65 ɔ mi ne e wo mi sɔmì kε ha a dumi kε a he ni tsumi. A ma gba tso yiblìi ne ɔmɛ ne ji atia tso, ayc aloo oku tso, agɔle ngmɛ tso, ta, mangoo tso ke palao hlɔɔba tso ke ha ngmɔ huli ne a yibɔ su akpe 175.
33. Ngɛ jeha 2022 mi ɔ, Amlaalo ɔ gbe ngmɔ nihi a tohe nyingmi ekpa ke enuɔ (65) nya. Blɔ nya tomi ne ɔ bli ngmɔ ni tohe ɔ mi ne e ngo 80,000mt ke ba riɛɛ nɔ ne ngɛ momo ɔmɛ a he. A pee ene ɔ ngɛ nɔ ne Amlaalo ɔ tsɔɔ ke Kpo Wayo Kake Ngmɔ Ni Tohe Kake ɔ sisì konɛ e wa ke tsi ngmɔ nihi a puemì ngɛ a kpami se ɔ nya bɔ ne pee ha ne ngmɔ huli ɔmɛ ne a na a ni tsumi ɔ he se.
34. Ngɛ jeha 2023 mi ɔ, Amlaalo ɔ maa gbe nyu gblami ke ha ngmɔ nihi a nɔ puemi ni tsumi kpɔ mi etɛne ɔ nya ngɛ Tamne. A ma tsa nɔ maa pee ngmɔ nihi a nɔ nyu puemi taku ne ɔ ekomɛ ngɛ Sunyeri, Tousal/Jeyiri, Tasundo ke Gilang ne a maa kpale tsa nɔ ne a maa pee he komɛ ne a ma nyɛ ma pue ngmɔ nihi a nɔ nyu puemi he ngɛ Vunania ke Gilang.

Adebo Zu Mi Zɔ Womi Nɔ He Gɔgɔ Fiami

35. Je ɔ tsuo mi haomi kε nyagba ne ba na zu mi zɔ womi nihi ne a ke klama pee ni tsumi ɔ, ha ne Amlaalo ɔ bli adebo zu mi zɔ womi nɔ peeli a he blɔ ɔ mi konɛ a nyɛ ne a pee fuu ke da nɔ ne klama pee ɔmɛ a nane mi ne e nyɛ ne e tsi zu mi zɔ womi ni a he hiami ɔ nya. Blɔ nya tomi ne ɔ ye bua ke fu ngmɔ ni bami ne e ye bua hubɔ ke gbɔ niye ni he hiami ɔ nɔ.

36. Amlaalo ɔ maa ngɔ ka kε wo adebɔ zu mi zo womi ni peemi he ɔmɛ a peemi kε a mi blimi mi ngε jeha 2023 ɔ mi kε gu yemi kε buami ne maa je EXIM sika tomi he ɔ (EXIM bank).
37. Ngε jeha 2022 Amlaalo ɔ e Pa Mi Lo Lεmi Kε Ha Niye Ni kε Ni Tsumi Blɔ nɔ tomi ɔ mi ɔ, a ma nyu dahehi 124 nε ji taku nguahi 108 kε taku tsɔwi 16. Enε ɔ se ɔ, a ha lo lεmi niye ni kotoku akpe 17,460 nε a ngɔ lo ngmeduhi kε ya wo taku ngua kε tsɔwi ɔmɛ a mi ha ni tsumi he kε kuuhi 25. Kε piεε he ɔ, a tsɔse nimli 294 kε wo lo lεmi ni tsumi ɔ mi. Ngε enε ɔ se ɔ, a kpale tsɔse lo lεli 408 kε ha lohi a niye ni peemi.
38. Kε ha jeha 2023 ɔ, Amlaalo ɔ maa puε zu takuhi 300 kε tso takuhi hu 40 nε a maa ngɔ tapolii hu kε pee lo lεhe 52 nε a ma ha lo lεmi niye ni kotoku akpe 35 kε lue, denɔ, kρɔ kε kρɔtue ngmeduhi kε ha lo lεmi kuu 50.

Kokoo He Ni Tsumi

39. Ngε kokoo he ni tsumi mi ɔ, Amlaalo ɔ ngɔ ni tsumihi akpe 147 kε ba kε gu blɔ nya tomi slɔɔto komε a nɔ kaa kokoo ngmɔhi a dlami, kokoo dumi ekohu, asafo kokoo ngmɔ nɔ tsopa puemi, zu mi zo womi nihi a he ni tsumi kε kokoo tsohi a mi jemi nε enε ɔ kpaka nihewi kε yihewi tsɔwi kε wo ni tsumi mi nε enε ɔ po blɔ hiami kε je aklowa kε ya ma nguahi a mi ɔ nɔ.
40. Ngε jeha 2023 mi ɔ, Amlaalo ɔ ma tsa ni tsumi ngɔmi kε bami blɔ nɔ tomi nε ɔmɛ a nɔ nε e kε pee ni tsumi ekpa komε nε e kε to nɔ nεmε nε a ngε momo ɔmɛ si konε e kε gbo ni tsumi nε be ɔ ma a mi ɔ nɔ.

Osabla He Wami

41. Bɔ nε pee ha nε wa kε gbo osabla he wami gbami si gbeemí nɔ nε wa hue aloo wo e gbami blɔ nya tomi ɔ nɔ kε wo mi nglomi nε e pee gbugbuugbu ɔ, a gbe Volta-Achimota-Mallam osabla kane kpa

ne hee osabla he wami 161KV mi he wami womi ni tsumi o nya ne e nge ni tsue.

42. Bo ne pee ha ne Amlaalo o yi mi tomi kaa e ma ha ne osabla he wami kane ne e su he feε he ke bene jeha 2024 ke e suu o, a gbla ma a osabla he wami kane o ke ha mahi 157 ke be ne e ke suo Lemo 2022. Blɔ nya tomi ne o hue nihi ne a nine su ma a osabla he wami kane o no o a yibɔ no ke je lafa mi gbami 87.3 nge jeha 2021 mi ke ba ta lafa mi gbami 88.54.
43. Kaa e ji Amlaalo o yi mi tomi kaa e ma ha ne osabla he wami kane ya su ma zugba kpɔhi ne nyu bɔle me ke he komε ne a yami peε dengme amε a no o, kone me hu a nyε ne a tsu nihi ne hiaa osabla he wami kane nge a he ni tsumi mi o, Amlaalo o ha ne a gbla osabla he wami kane zaazaa komε ke ho Azizkpe, Aflive ke Alorkpem Nyu zugba kpɔ cmε a no ya nge Adaa Beleku Kpo o mi nge Ga Kpo Ngu a no.
44. Nge 2023 jeha a mi o, Amlaalo o ma tsu ne e maa gbe he dlami cmε ne a nge pee ke ha Ga ke su Kumase osabla he wami kane gblami kpa a peemi o nya. He dlami ne o ne Amlaalo o nge pee ne o maa ye ke bua ne a ke maa pee Bonyoku Je Blɔ Kpa Gblami o Mi He Wami Womi Ni Tsumi o (Western Corridor Transmission Upgrade Project) ke Amlaalo o Pu He Wami Gblami Ni tsumi ne a wo le biε ke "Government Goes Solar" o.
45. Nge Amlaalo o kane gblami ha ma amε blɔ nya tomi o nya a, e maa da blɔ nya tomi komε ne a tsεo ke SHEP-4, SHEP-5 ke Turnkey ni tsumi cmε a no ke gbla osabla he wami kane ke ha mahi lafa

eywies (400) nge jeha 2023 mi. E maa da enε ɔ nɔ kε gbla osabla he wami kane kε ha ma komε nε a hla mε nge Ahafo, Asite, Bono, Omleyi kε Omleyi-Bonyoku Je Kpo Ngua amε a mi. Amlaalo ɔ maa je sisi ma bɔni gbεjεgbε he kanehi nε a kε Pu he wami pee ɔmε hami nge Kpo nguahi kε wawi ɔmε a nɔ nge Ghana ma a tsuo mi.

Nihi Ngɔmi Kε Wo Ni Tsumi Mi He Nane Hiami

46. Kε ba to Kôle hlami ɔ nyagbe nge 2022 mi ɔ, Blɔ He Ne E Hyε Nihewi Kε Yihewi A Ni Tumi Hami Nɔ ɔ “Youth Employment Agency (YEA)” nγε nɔ nihi akpe 80,735 kε wo ni tsumi slɔctohi a mi.
47. Nge jeha 2022 mi ɔ, Amlaalo ɔ da blɔ nɔ tomi ko nε a tsεɔ lε ke “National Alternative Employment and Livelihood Programme (NAELP)” ɔ nɔ nε e kε;
- Kρɔ aloo a kpale dla hue tso komε nε a klemi su hεkta 645 nε a puε be ko nε be ɔ. Enε ɔ nγɔ ni tsumi nε be akpe 2,300 nɔ kε ba; nε
  - Ni tsumi nε ɔ ha nε a bu ni bubui ayc 20 nε a kε wo ni dumi blɔ nya tomi ɔ mi eka. Blɔ nɔ tomi nε ɔ pee “a ya nε a ba” ni tsumi ke ni tsumi pɔtεε kε ha nihe kε yihe akpe 80,071 kε se nge mahi kaa Akotom, Adinkra, Techire, Akwatiakwaso, Fufuo kε Hohoe ma amε a nɔ.
48. Nge jeha 2023 mi ɔ, Amlaalo ɔ ma tsa nɔ nε e maa:
- E ma kρɔ nε e ma dla zugbahi nε a puε nε a klemi su hεkta akpe 1000 nge ma pɔtεε komε a nɔ. A maa bu tsohi nε a he maa ba se nami kaa agɔle ngmε tso, ta, akutu tso kε e henɔ ɔmε ke mangoo tso kaa ayc kake nε a kε bli tso dumi ke hue tso mi blimi ni tsumi ɔ mi;
  - A ma bli ni bubui hehi nyongma (10) nge kρɔ ɔ ekomε a mi nε enε ɔ maa nγɔ ni tsumi tutuutu aloo pɔtεε akpe lafa (100,000) kε ba; nε
  - A ma tsɔse nihi nε a juɔ si ya tsuaa zu mi juεni kε nihi nε a maa ju si ya tsua zu mi juεni akpe nyingmi enyɔ (20,000).

"Ma a Sika He Blo Nya Tomi Susumi Tso Omé Kpalemi Ké Ba Da A Gle No, A He Pie Pomi Ké Da Té Kake No Ké Gu Blonya Tomi Kpakpahi A No"

Ené o se hu o, a ma tsóse zu mi juéni tsuami kuu tsówihi lafa enyó (200) ngé zu mi juéni tsuami bló nō tomi kpakpa mi.

MooJe Sisi

49. Amlaalo o to kaa e ma bli ni tsumi kaa ayo kake ke ha nihe ke yihe ke je jeha 2022 ke ya ta 2025 ke gu sika papéé tsówi komé hamí ke ha nihe ke yihe a ni tsumi sisi jemi ngé MooJe Sisi bló nya tomi o sisi.
50. Jeha eté ni tsumi bló nō tomi ko ne e ngoo yemi ke buami ke haa nihe ke yihe (ne a yi jeha nyingmi eywié lolo o), Ni Tsumi Tsówi Komé ne tsuo ni komé kaa nihi a nya buami, juá hlami ke nō kpakpa peemi mláa nō yemi omé tsuo o a ngmé me ne a hla a mi ni komé ne a yibó ji 70 ne a ha me sika ne e yibó su Ghana sidi ayo 1.98 kaa pa mi tsoka ke ha a ni tsumi omé a sisi jemi.
51. Amlaalo o ke Sika Si Tomi Ni Tsumi He Omé A Kuu ko pee Sisi Nine Womi Gbi Kpléemí Womi "Memorandum of Understanding" (MoU) ko ne Sika Si Tomi He Nyóngma ke kake (11) komé ne a kpléé nō kaa a maa ngo sika ke wo MooJe Sisi bló nya tomi ni tsumi o mi. Ené o heje o, sika si tomi he omé ngo sika ne e hiémi su Ghana sidi yéyi 1.169 ne daa si ke ha lafa mi gbami 30 ngé sika tsuo ne a maa da nō ke tsu ni o ke wo MooJe Sisi ni tsumi o mi.

Tso Dumi Ngε Ghana Kε Kpee Jemi Tsakemi

52. Ngε jeha 2022 mi ɔ, a gba tso bubui ayo 26.55 kε kpa Ghana ma a tsuo mi ngε blɔ nya tomi ko nε a wo lε biε ke "Pee Ghana Ba Mumu" (Green Ghana Day) blɔ nya tomi ɔ sisi. Ngε blɔ nya tomi nε ɔ mi ɔ, a nyε nε a du tso bubui ayo 24.44. Kε piεε he ɔ, a du tso bubui ayo 12.9 nε ekome ji Ofram, Emire, Wawa, Kokrodua, Teak, Cedrela, Gmelina, Cassia, Eucalyptus kε Mahogany.

PEE GHANA BA MUMU LIGBI ɔ

53. Ngε hue tso kpo nε e klemi su hækta akpe nyɔngma kε kpaago (17,000) nε a ngε blɔ hyεε kaa a maa pee ngε Ma A Tsuo Hue tso Peemi Blɔ Nya Tomi ɔ Sisi ɔ (National Afforestation Programme) wa nyε pee hue tso kpo nε e klemi su hækta akpe nyɔngma kε kake kε se (11,692).
54. Ngε jeha 2023 mi ɔ, wa maa ma tso bubui nε a yibɔ maa su ayo nyingmi enyɔ (20) kε da si ha no nε wa wo lε biε ke Pee Ghana Ba Mumu Ligbi ɔ.
55. Je ɔ tsuo mi la dɔmi ɔ nɔcc nyagba aloo haomi sbɔto kε ba haa je ɔ tsuo sika he blɔ nya tomi ɔ nε e nɔc nyagba nε ɔmɛ hu kε ba saa adesa he wami nami, niye ni nami kε mahi nε a sika he blɔ nya tomi yi emu kpakpa ko kaa Ghana a. Ngε kuu nε ji "V20 Loss and Damage Report" amaniɛbɔ nε je kpo ɔ mi ɔ, Ghana lεε e si gbeemi ngε je mi tsakemi nε ba a ya su Amelika dɔla a 15,200,001,695 kε je jeha 2000 kε ba ta jeha 2019.

56. Amlaalo ɔ ma tsa nɔ nε e maa di aloo ja ngmɔ nihi nε a nyɔ daa sapu aloo je mi tsakemi nε ba amε a nya a, a he mɔde bɔmi aloo a peemi ɔmε a se. Kε piεε he ɔ, Amlaalo ɔ maa ngɔ sika kε wo ngmɔ nihi a nɔ nyu puemi blɔ nya tomi ɔ mi nε e maa hyε hu kaa ni komε maa ngɔ a he kε wo lohwe lεmi mi nε e hue aloo wo a sika kpɔhi a nɔ konε e gbo nyagbahi nε je mi tsakemi kε baa a ngmɔ ni duduhi a nɔ ɔmε a nɔ.

Nyu Nunui Kε Falefale Peemi

57. Ngε jeha 2022 mi ɔ, nyu hamι he blɔ nya tomi ko nε a ngε pee nγε Kpo enuɔ komε nε a nγε Ohue Kpo Ngua a mi ɔ nε a wo le biε kε "STRABAG Water Project" ɔ, maa gbla nyu kε ba ha kpo wawi komε kaa Adaklu Anyigbe, Agotime-Ziope, Central Tongu, Ho West kε North Tongu ɔ, a pee nε e nɔ yami ya su lafa mi gbami 95. Ni tsumi nε ɔ nyagbe maa gbla nyu kε ha ma tsɔwi 424 nε nihi nε a yibɔ maa pee kaa akpe 234 (234,000) ma na nyu.
58. Amlaalo ɔ tsa wo nya ma amε a he piε pomi ni tsumi ɔ nɔ nε e kε kρɔ me kε je wo ɔ, e me jemi kε ma a sisi zu fɔmi nε wo ɔ fiamι kε baa a konε wa kε tsi nimli kε a nihi a he mi kpatami nya. Bɔ nε ni tsumi ɔmε a nɔ yami su nγε wo nya ma nε ɔmε a nɔ ji nε ɔ nε - Dansoman lafa mi gbami 97, Komenda lafa mi gbami 95, Elmina Dahe III (Phase III) lafa mi gbami 92, Cape Coast lafa mi gbami 80 kε Anomabu lafa mi gbami 75, Dixcove lafa mi gbami 40, Aboadze Dahe II (Phase II) lafa mi gbami 45 kε Nungo-Prampram lafa mi gbami 50.
59. Ngε jeha 2023 mi ɔ, Amlaalo ɔ ma tsa wo nya ma amε a he piε pomi ni tsumi ɔ nɔ nε e maa je ekpa komε a sisi nγε Blekusu (Dahe II), Apam, Axim (Dahe II), La kε Teshie, Dansoman (Dahe II), Shama, Nungo-Prampram (Mi dlami 2), Tema New Town, Anloga, Takoradi kε Maritime Yunivesiti Wo Kpo He Piε Pomi Ni Tsumi ɔmε.

Blohi A He Ni Tsumi

60. La Wo Nya Blɔ c ne a je sisi bɔni peemi nge jeha 2022 mi c nge no yae lololo, a nge blɔ ne c ne je Ga kε yaa Tema a mi blie ne a maa pee blɔ mi leemii asaunu ete nge Nungua Blɔ Mi Lami He c (Nungua Barrier).

La Wo Nya Blɔ c He Ni Tsumi c

61. Kε piεε mɔde ne Amlaalo c nge bɔe kaa e ma bli blɔ cme a mi ne e gba a mi ne e wa kε gbo oslahi a no nge blɔ ngua ame a no c, a je sisi bɔni Tema kε yaa Aflao kε, kε je Tema kε yaa Akosombo blɔ cme a he ni tsumi. A je sisi hu bɔni Assin Fosu kε yaa Assin Praso blɔ hu dlami. A ma bli blɔ ne c ne e kami ji 1.2km nge Assin Fosu ma a mi c mi ne a maa pee le lble eywie a nyεεmi he nge be kake mi. A ma tsa no hu ma pee lɔku ne tlee maa gu e sisi ne a ma gba gɔtahi nge blɔ c he kε je Assin Fosu kε ya su Assin Praso.
62. Ni tsumi dahe II nge Obetsεbi Lamptey Gbɔ Bɔleimi He c ne a nge le blɔ mi leemii pee c kε ni tsumi ekpa komε ne a piεε he c nge no yae. A gbe Tema Motorway Gbɔ Bɔleimi He c (Roundabout) dahe I ni tsumi c nya ne a maa je dahe enyɔne c mi leemii ete no c sisi.

"Ma a Sika He Blɔ Nya Tomi Susumi Tso ॐε Kpalemi Kε Ba Da A Gle No, A He Piε Pomi Kε Da Tε Kake No Kε Gu Blonya Tomi Kpakpahie A No"

Obetsebi Lamptey Blɔ Dlami ɔ Dahe II

63. Kpo Ngu a mi Blɔ Titlii Kome ke Blɔ Pɔtεε Kome Ne A Tsa Kpo Ngu ame ne a je sisi nge jeha 2019 mi ɔ su a nyagbe he slobto. Blɔhi ne a gbe a nya a ekome ji:

Yibɔ	Ni Tsumi ɔ Biε	Kpo Ngu	Kami (km)
1	Osiem ke ya su Begoro Blɔ ɔ Hε Mi Tsakemi - Lot 5	Beleku	24.8
2	Golokwatikε ya su Wli Blɔ ɔ Nɔ Dlami (km10-km27)	Ohue	17.0
3	Nsuta ke ya su Beposo Blɔ Nɔ Dlami, Lot 3	Asite	7.0
4	Nkonya Wrumpong ke ya su Kwamikrom Blɔ ɔ Dlami	Oti	21.0
5	Bawjiase ke ya su Adeiso Blɔ ɔ Hε Mi Tsakemi Bɔɔ	Kpeti	15.0
6	Tamale ke ya su Salaga Blɔ Mi Tami - Lot 1	Omleyi	25.4

64. Blɔ ekpa komε nε a he ni tsumi ya nɔ kε su tsitsaa:

Yibɔ	Ni Tsumi o Biε	Kpo	Kami (km)	Suhe (%)
1	Blɔ nɔ dlami Navrongo - Naga (km 2.7 - km 42.2) - Lot 1	Beleku Yiti	39.5	45
2	Blɔ nɔ dlami Wa -Bulenga-Yaala (Km 6.0- km 37.0) - Lot 1	Yiti Bonyoku	31.0	52
3	Blɔ nɔ dlami Salaga - Ekumdipe - Kpandai Blɔ o (Km 26.7 - km 45.3) kε Kpandai - Nkanchina Road (10.8km) - Lot 2	Omleyi	29.4	69
4	Blɔ nɔ dlami Yagaba - Mankarigu (Km 12.0 - km 24.0) kε Mankarigu - Nawuni Blɔ o (Km 0.0 – km 17.5) - Lot 4	Omleyi Beleku	29.5	76
5	Blɔ nɔ dlami Daboya - Mankarigu Blɔ o (Km 30.0 - km 63.1) - Lot 5	Savana	33.1	52
6	Blɔ nɔ dlami Atebubu – Kwame Danso Blɔ ome	Bono Beleku	35.0	30
7	Blɔ nɔ dlami Anwiankwanta – Obuasi Blɔ o	Asite	30.0	90
8	Blɔ nɔ dlami Nalerigu – Gbintri Blɔ o (Km 6.0 – km 46.0) - Lot 2	Omleyi Beleku	40.0	70
9	Blɔ nɔ dlami New Abirem – Ofoasekuma Blɔ o (Km 0.0 - km 33.2) - Lot 2	Beleku	33.2	99
10	Blɔ nɔ dlami Bogoso – Insu Siding-Huni Valley Blɔ o - Lot 4	Bonyoku	26.0	83
11	Blɔ nɔ dlami Sefwi Wiawso - Akontombra Blɔ o (Km 0.0 - km 15.0) - Lot 2	Bonyoku Omleyi	15.0	75
12	Blɔ nɔ dlami Akrodie - Sayereso Blɔ o (Km 0.0 - km 20.0) - Lot 1	Ahafo	20.0	85
13	Blɔ nɔ dlami Menji – Bui Blɔ o (Km 0.0 – km 30.0) - Lot 1	Bono	30.0	98.4
14	Blɔhi a nɔ dlami nge Ga	Ga	25.0	78

Sukuu Tsɔsemi

65. Bo ne pee ha ne Amlaalo c yi mi tomi kaa e ma ha ne nihi ne a he hiaa ke ha sukuu tsɔsemi ke a he mɔde bɔmi ne e su sukuu tsɔsemi hamisi he ɔmɛ tsuo c, Amlaalo c he (ne e gba Bɔɔsuhi ne eko fεe ko woɔ nimli 66) kakaaka 175, "Pick Up" 71 ke Tlatɔ 2 ke ha Siniɔ Hai, He mi ga ke Nine Nguε Nya Ga Tsɔsemi Sukuu ɔmɛ, ke Tsɔsemi Hami He ekpa komɛ nge Ghana ma a tsuo mi.
66. Ngε jeha 2022 mi c, Amlaalo c tsɔse nyumuhi 3,724 ke yihi hu 3,715 ne me tsuo a ji He mi ga ke nine ngue nya ni tsuli. A ha me tsɔsemi ne c ngε "Community Development ke Vocational Technical Institutes" sukuuhi 29 ke duɔ a ga ke nine ngue nya he kpɔmi nile ke juεmi ɔmɛ a nya ke ha ni tsumi blimi ke ohia nɔ gbɔmi.
67. Ke piεε enε c he c, Amlaalo c kpale tsɔse ma bi a tsɔseli 248 ngε tsɔsemi he ne a tsεɔ lε ke "Rural Development College" c ne ngε Kwaso c. Tsɔsemi ne c ma ha ma bi ɔmɛ ma nya buami ke ma he bumi su ke nile.
68. Ngε jeha 2023 mi c, Amlaalo c ma tsɔse nihi 500 ngε ma bi a tsɔsemi, a nɔ yami ke ma he bumi juεmi ke nile mi ne a maa pee kudɔmi ni komɛ ha me ne ma ha me tsɔsemi ngε jale peemi, kuau lomi ke leda he ni tsumi ne e gbla sika ba wo a dε konε e je me ngε ohia yemi sisi.

He Wami Kpakpa Nami

69. Asla piεε hiɔ titlii nyɔnɔma ne gbeɔ nihi wawεε ngε Ghana a he. Bo ne pee ha ne Amlaalo c mɔde bɔmi kaa e ma je asla ke je ma a mi kulaa a ne ye emu c, Amlaalo c nɔc blɔ nɔ tomi ko ne a tsεɔ lε ke "LSM Implement app" ke ba ne a ke hla pwɔmihi a hihe ɔmɛ konε a su tsopa ke pue a lejε ɔmɛ. Hoo Hiɔ Tsami He c hu nɔcɔmb tso mi hyεmi klama ko (CT-Scan) ke ba ne a ma ke hyε

no mlo tso c mi hihi. Ngε enε c se c, a to blɔ nɔ ko kε ha ble mi
hi tsami he ne a ma nyε ke kpa si aloo hia blɔ ke ya tsa nihi.

70. Amlaalo c pee ni tsumi ne ɔmɛ ngε jeha 2022 mi. E ma hi tsami
he ne wa tseɔ ke c "CHPS compounds" ngε Debiso, Nsutam, ke
Tiawia ke kpo wayo nɔ hi tsami he ko ngε Konongo. Ngε enε c
se c, a ma hi tsami ke hiɔtsemε a sihwɔ hehi ngε Aflao, Elubo,
Keta, Kumase South ke Sewua; ne a tsa nɔ ke asla tsɔwi a tsami
he ke Covid-19 hiɔtsemε a nya tsimi he ngε Kɔle Bu.
71. Ngε jeha 2023 mi c, Amlaalo c maa ngo blɔ ne Ghana hi tsali guo
nɔ ke yaa mase mahi a nɔ ke ya tsuɔ ni c ke fɔ kla nɔ. E maa pee
enε c ke gu Ghana Amlaalo c ke Ngleesi ablotsi Amlaalo c a sisi
nine womi gbi kplεεmi womi ko nɔ.
72. Amlaalo c ma tsa nɔ ne e ma Ma A Tsuo A Hapohapo Pomi Tsɔsemei
He ke Ghana Hi Nya Kumi He "National Vaccine Institute and
Ghana Centre for Disease Control." Ke piεε enε c he c, a maa ngo
asla he hapohapohi ke maa ba ngε 2023 mi kone e ba gbo asla nɔ
gbemi c nɔ.

Adesa He Piε Pomi

73. Ngε jeha 2022 mi c, Amlaalo c ngo nihi akpe enuɔ (5,000) ke wo
jibifohi a ni tsumi c mi ngε Ghana. A pee enε c kone a ke wo ma
he bumi ni tsumi c mi la ne e ye ke bua ke po ma bi ke mlaa nɔ
yemi he piε.
74. Jibifo a ni tsumi he koni ne a tseɔ ke "Criminal Investigations
Department (CID)" c, bli blɔhe ni tsumi he ehe ko ne a tseɔ ke
"Cold Cases Unit" ne a kpale tso kuu pɔtεε ko ne a tsɔse me ke ha
Tu Ke Jumi A Nya La Kumi ne a tseɔ ke "Anti-Armed Robbery
Taskforce (AATF)". Ngε enε c se c, a kpale tso Moto nɔ Himi Ke Si
Kpami jibifo kuu ngε ma ngua komε a mi. Ke piεε he c, a ngo blɔ
nya tomi ehe ko ne ji "Police Mounted Squadron" ke "Canine" (K-
9) koni ko ke ha si pomii ngε ma amε a mi. A ngo blɔ nya tomi ehe

ne ɔmɛ ke ba ne e ba wa ke bange a ma he piε pomi ni tsumi ɔ mi.

75. Amlaalo ɔ tsa ma he buli a wehi ne a nge mae ha me ne e su dahe III ɔ no ne a maa ma tsu kpc kpohi 320 nge Ghana Jibifohi a tsɔsemi sukuu ɔ nge Tesanc.

76. Amlaalo ɔ gu Oslahi A Blɔ Nya Tomi ke A Nya Kumi Ni Tsumi He ɔ no "National Disaster Management Organisation (NADMO)" ne e ke ye bua nihi 15,772 ne je mi nyagba aloo haomi slɔtɔ komε na me ɔmɛ.

77. Nge 2023 jeha a mi ɔ, jibifohi a ni tsumi he ɔ ma tsu ni ne ɔmɛ aloo e maa to a he blɔ nya:

- A ma tsɔ jibifohi a kɔni ko ne a tsɔɔ ke "Formed Police Unit (FPUs)" nge kpo ngua nyɔngma ke ekpa (16) a tsuo a mi ne a hyε ma bi a mlaa no yemi blɔ no tomi ɔ ne a ke kudɔ jiji ke a ni peepee;
- A maa kpale tsɔse ne a maa kpale ha "Crime Combat and Action Units" kɔni ɔ ni tsumi dadehi ne ma wa me ke ku no yeyee ni peemi kaa tu ke jumi ni peepee nya;
- A maa to jibifohi 1,500 blɔ nya ne a ma ha me lble ne e ke fu aloo a ke hue a si pomi ke ma he bumi ni tsumi ne yaa no nge ma a mi ke blɔ ngua ame tsuo a no ɔmɛ a no bɔ ne pee ha ne a nyε ne a ku tu ke jumi ni peepee ne nge si tee aloo nge no yae amb be ne ɔ nya; ne
- A ma bli Tlafiki No Hyɛmi He "Traffic Surveillance Centres" nge jibifohi a kpo nyɔngma ke kpaanyɔ ɔ tsuo a mi konε a nyε ne a hyε blɔ he ni tsuli ɔmɛ a no saminya ne wa ke ba no buimi ke basabasa peemi si kone wa ke gbo osla ke gbenɔ ne baa nge wa blɔ ɔmɛ a no ɔmɛ a no.

78. Amlaalo ɔ ma tsa no ne e tsɔse ma bi konε a le blɔhi a no ne a maa gu ke gbo adebɔ ke je mi tsakemi nyagbahi a no. A maa pee si hɛlimi blɔ no tomi ni komε ke tsɔse nihi nge gbigbi simi he konε a

kε ngo ma bi a tue no huemi aloo a si womi ni komε ke fo si konε a ke le nyu hyimi ke e ni puεmi nge hičmi nemi be nge kpo ngua ke kpo wawi komε a mi.

79. Amlaalo c maa je Ma He Buli A We ɔmɛ A Mami Ni Tsumi C ne e su dahe IV c sisi nge jeha 2023 mi ke ha Ghana Wɔda Bi ɔmɛ "Ghana Prisons Service".

Si Kpami ke Si Slami

80. Nge Si Slami ke Si Kpami Blɔ nya Tomi Ni Tsumi c sisi c, Amlaalo c ma bli e he ngme tototo ke wo no ne e wo le bie ke, "Naa Ghana", "Ye Ghana", "Wo Ghana" ke "Slaa Ghana" a he konε e su nihi a yi ne e wo me eka ne a bua ne e jo Ghana nihi a he konε a ngo a he ke wo si slami ni tsumi c mi.
81. Amlaalo c ke nihi ne a pee Futelehi (Hoteliers) ke Baa nguahi maa hi si ne a maa seše blɔhi a no ne a maa gu ne ni tsumi peeli ne ɔmɛ ma ke juwa ma mi aloo wa je niye nihi, dahi ke wa ngue nya ni komε kaa se, bo, tade ke ekpa komε ne a maa ngo ekome ke dla a ni tsumi he ɔmɛ konε a ke gbo ni ne ɔmɛ a seši no ke je ablotsi.
82. Bo ne pee ha ne Amlaalo c yi mi tomi kaa e su kuu ke ni kakaakah a yi ke wo ni tsumihi a blimi ke a peemi mi ne e ke gbla nihi ke wo si slami ni tsumi mi c, Ghana Si Slami ke Si Kpami Ni tsumi He c ke Ghana Ni Tsumi Blili a Kuu c "Ghana Investment Promotion Centre (GIPC)" maa kpe konε a pee jbɔmi ni komε ne a ke gbla ma bi ke maje ni tsumi blili ke wo ni tsumi blimi blɔ nya tomi c mi.

Nihi A Seši

83. Nge be kpti aloo kuku ko ne be c mi c, Ghana ngo e he ke fo nihi a seši no wawee ne ene c ngo nyagba agbo ke ba fo sidi c no. Enε c ha ne maje hičhi a womi pee dengme.
84. Nge GhanaJUHE O C3UJHE blɔ nya tomi c dahe II c sisi c, Amlaalo c maa ngo yemi ke buami ke dehe ni tsuli nge he pɔtεs komε ne a ke to blɔ nya ko ne a ngo nihi a manemi ke ho mase ya pe nihi a

sɛmi kε ba. Kε piεε he ɔ, Amlaalo ɔ ma hue kake peemi aloo katsu yemi blɔ nɔ tomi komε a nɔ kε ha nihi ne a ngε jua yee momo ke nihi ne kpaako loko ji a maa sε jua yemi mi ɔ konε a nyε bli, dla ne a to ni tsumi peemi ehehi si konε a kε pee ni komε ne a gbo a he nine ɔmε.

Nyumu kε yo, Jokuewi kε Hihe He piε Pomi

85. Ngε jeha 2022 mi ɔ, Amlaalo ɔ gu Sukuu Bi A Niye ni Hami Faa Blɔ nɔ tomi ɔ nɔ kε ha sukuu bi ne a hiεmi su 3,620,468 niye ni ne e mi jiɔ si kake daa ligbi ngε ma a sisije sukuu 10,832 mi. Blɔ nya tomi ne ɔ ha ne sukuu bi a yiɔ ba hie ngε sukuu jeha 2020/2021 jeha a mi. Bɔ ne a hiεmi ngε lafa mi gbami mi ɔ ba ha ji ne ɔ ne: KG-118%, Plaimle- 40% kε JHS -72% .

86. Amlaalo ɔ nɔc ni hooli 32,496 titli yihi ke wo ni tsumi ne ɔ mi konε e wa me ke ha sika nami ne a ke hye a wekuhi. Amlaalo ɔ gu blɔ ne ɔ nɔ kε hla juu ha ngmɔ huli konε me hu a ke hla a he bumi hlangu aloo sika.
87. Bɔ ne pee ha ne Amlaalo ɔ yi mi tomi kaa e ma gbo ohia posoposo nɔ ngε we komε a mi ɔ ne e ba mi ɔ, Amlaalo ɔ ha nihi ne a yiɔ su 344,389 sika ngε ohia nɔ gbo mi blɔ nya tomi ne a tsεɔ le ke "Livelihood Empowerment Against Poverty (LEAP)" ɔ sisi.

88. Ngε jeha 2023 mi ɔ, Amlaalo ɔ ma tsa nɔ nε e ma ha sukuu no fεε sukuu no niye ni nε e mi jio si kake daa ligbi.

89. Amlaalo ɔ bli blɔ nya tomi ko nε a tsεɔ ke Nimli A Kumi kε Blɔ Hiami "Human Trafficking (HT)" ke Adesa Gbeye ke Gbafa Gbemi Nya Tsimi He "Trauma-Informed Care Center" nε a ke a ni tsumi blɔ nya amε wo a dε. Ni tsumi he nε ɔmε to blɔ nya klεdεε ke hyε nihi nε ji jokuewi 24, yo nikɔtɔmahи 46 ke nyumu nikɔtɔmahи 27 nε a sε haomi nε ɔ mi ɔ.

90. Amlaalo ɔ ma tsa nɔ nε e maa ngo blɔ nɔ tomi pɔtεε komε nε maa ye ke bua nihi nε a gblee nimli a kumi ke blɔ hiami aloo gbeye ke gbafa gbemi nyagba nε ɔmε a mi ɔ ke fɔ si ke ha a he piε pomi aloo a nɔ hyεmi. Amlaalo ɔ ma tsa nɔ maa fia ni nε ɔmε a he gɔgɔ ke hue nihi a tue nɔ aloo ke bli a he ngmε ngε ni nε ɔmε a he.

NYA MUɔMI

91. Ngε jeha 2023 mi ɔ, Amlaalo ɔ ma tsa nɔ nε e maa ye ke bua ni tsumi he slɔctohi, ma a dlami blɔ nɔ tomihi, akua peemi, klama ke nihi a peemi ke dεhe ni tsumi blimi. Wa ngε ma bi tsuo bie nε a ngo a he ke wo ma a bɔmi ni tsumi nε ɔ mi kone wɔ tsuo waa ngo wa nya ke wo bε kake mi nε wa kpa kone wɔ tsuo waa ke buajɔ nε kpa wa pɔtɔ ke dengme gbomi ni dudui ɔmε.

92. Mawu Nε E Gbaa Wa Ghana Ma a!!!

MUNYUNGU PɔTΞΞ KOMΞ A SISI MCCTS IMCCTS (BCJELA) MUNYUNGUHI)

Kɔpe Kake Ni Tsumi Kake (1D1F): Ni tsumi hehi a mami loo a blimi nge kpo wawí ɔmɛ a mi ɔ maa ngo ni tsumi fuu kε ba ha Ghana ma a no yami. E ma wa ke bli ni tsumi slɔɔto ke kpa Ghana ma a tsuo mi. Enε ɔ ma bli ni tsumi slɔɔto ha Ghana ma bi tsuo.

Aflika Mahi A Jua Yemi Ne To Be No He: E ji jua ne a pee ne e ma je tohi nge Aflika mahi ke a sibi a jua yemi mi, ne e ma ha ne jua yemi nge Aflika ma ame a kpèti ɔ e he be wae ne a na he se.

No Gbɔomi: Enε ɔ ji blɔ no tomi ne Amlaalo ɔ gub ne e ke jeɔ ma bi a haomi ke nyagba slɔɔto ɔmɛ a cu.

Nihi a Gbami: Enε ɔ ji blɔ nya tomi ne Amlaalo gub no ke gbaa weto ni slɔɔto ke ha ni tsumi hehi ne nge Amlaalo ɔ sisi ɔ.

Se Kpo: Yemi ke buami ne a ke ma fi aloo pi no ko se.

Henc Tadehi aloo Bohi: Tade henc aloo hanɔ kakehi ne a nge juae nge tsuapo mi.

Jua Yemi No Womì: E ji jua yemi no womi ne a pee nge ni juami kuu komɛ a kpèti nge ma ko mi ke no ne ya no nge ma kpahi a kpèti nge je ɔ mi nge be pɔtɛɛ ko mi.

Bojèti: E ji blɔ nya tomi ne tsɔɔ he ne a ma na sika nge ke nihi ne a maa ngo sika ke tsu. Nohye no: Weku ko ma nye maa to blɔ nya ne ɔ eko ke tsɔɔ sika abɔ ne e nge ke bɔ ne e ma tsu jamɛ a sika a ke a hiami a nya ni ha. A maa hye a hiami nihi pɔtɛɛ komɛ kaa tsu hiwo, nyu he hiwo, kane he hiwo ke niye ni ke ekpa komɛ. Ke weku ne ɔ maa hiaa yi gbemi sika ko ɔ, a ma nye ma tsu ni aloo a ya pa sika ke ha a blɔ nya ni tsumi ne ɔmɛ.

Bojèti mi hici (Defisiti): Hici ne ɔ baa ke Amlaalo ɔ tsu sika he ni pe bɔ ne tohi ne a nge blɔ hyeɛn ngoɔ ke baa a.

Gbe Henc Komɛ: Lohwe komɛ ne a nge kaa gbe aloo a je gbehi.

"Ma a Sika He Blɔ Nya Tomi Susumi Tso ɔmɛ Kpalemi Kε Ba Da A Gle No, A He Piε Pomi Kε Da Te Kake No Kε Gu Blonya Tomi Kpakpahi A No"

Sika Titlii ne Amlaalo c ke tsu ni: Enε c ji sika titlii ne Amlaalo c ke tsu ni komε kaa sukuu tsuhi, blɔhi, hio tsami hehi, asaunɔ ke lkuhi, nyu, lɔle ke klamahi a peemi mi.

Lɔle Gbejegbe: E ji gbejegbe mi he ne lɔlehi gu.

Ni Tsuli a Kpatami aloo Tokemi Sika: Enε c ji hihi ne Amlaalo c com ne nine no ni tsuli ke ni tsuli ne a ba he jɔɔmi mi ngε Amlaalo c nine no.

Nɔmɔ tso Mi Hyɛmi Klama: E ji blɔ ko no ne a gu ne a ke klama hyɛ com tso c mi.

Hio Ne A ke To Ma Weto Ni He: E je pa mi kami tso ne a ke hyɛ ma a e hio ne e ye ngε e weto nihi tsuo a he aloo a no.

Sika Mi Jiimi No Gbɔmi: E ji no gbɔmi ne baa ngε weto ni aloo sika mi jiimi no ke a ke to ma kpahi a sika aloo a weto hi a he.

Yemi Ke Buami Kuuhi (DPs): Me ji mahi, ni tsumi hehi ke kuuhi ne a haa mahi ne a we te c yemi ke buami ne a ke tsu no yami ni tsumihi ne ma ngɔ wami ke ba. DPs ne ɔmɛ ma nyε maa pee ni tsumi hehi ne tsuo ni ke guo blɔ munomunohi a no kaa: Je ke We Sika To He Ngua a (IMF), Je c Sika To He Ngua a (World Bank), Afrika Mahi a No Yami Sika To He c (AFDB) loo mahi kaa Jaamani (Germany), Ngleesi Ablotsi (United Kingdom) ke Amerika (USA).

Nihi a He Jua Wami Ngε Jeha a Nyagbe Mi: He ne nihi a he jua kuɔmi ya su ngε Bloonya hlami c mi ngε jeha ne a ngε he munyu tue c mi.

Sika He Ni Tsumi ne Be No: Enε c baa ke Amlaalo c tsu sika he ni pe no ne a ke wo bojeti c mi ne Mlaa Womi Kpe he c ngmε blɔ c.

EXIM Sika Tohe aloo Banki: Ghana nihi sɛmi ke a ngɔmi ke ya mase sika tohe aloo banki c, da mlaa tso 2016 aloo mlaa tso 911 no ke tsɔ Ghana Nihi A Sɛmi Kε A Ngɔmi Kε Ya Mase Sika Tohe c konε ye ke bua Ghana Amlaalo c ngε e nihi ngɔmi ke ya mase aloo maje blɔ no tomi c.

"Ma a Sika He Blɔ Nya Tomi Susumi Tso ɔmɛ Kpalemi Kε Ba Da A Gle No, A He Piε Pomi Kε Da Tε Kake No Kε Gu Blɔnya Tomi Kpakpahie A No"

Nihi Ngɔmi kε Ya Mase Jua Yemi We: A ji mase juami ni tsumi komε nε haa ni juami mi yemi kε buami kε nihi nε a hiaa maje jua yemi he ga woli a yemi kε buami.

Sika Pami Blɔ Nya: Enε ɔ ji blɔ he aloo blɔ nya nε Amlaalo ko nge kε ha sika pami nε a kε wo sika he ni tsumi mi hiɔ kε a nɔ da aloo vide.

Sika He Ni Tsumi: Enε ɔ ji sika he akɔtaa bumi aloo amaniɛ bɔmi, e nɔ hyɛmi, e ngɔmi kε nɔ ko tsumi mi, hiɔhi nε a hiaa womi, ni tsuli a hiɔwo blɔ nɔ tomi, weto ni nε a po fɔ si kε hiɔ womi blɔ nya tomi.

Sika He Ni Tsumi Mlaa: Enε ɔ tsɔɔ Amlaalo ɔ sika jemi kε ni tsumi kε tohi a he mlaahi nε a ma wa ma a sika si fɔfɔɛ kε ma sika mu ɔ tsuo he ni tsumi.

Sika He Nyagba: E ji juɛmi ko nε a kε susuɔ aloo a kε kaa bɔ nε Amlaalo ɔ sika he ni tsumi se haomi aloo fikɔfiko ko mi nε e hiaa haomi ɔ he ngmlaa jemi kε hla blɔhi a nɔ nε a maa gu kε hla nyagba a he tsaba.

Sekondle Sukuu Yami Faa: Sekondle sukuu yami faa nε hiɔwo be he ɔ, e ji Ghana Amlaalo ɔ blɔ nya tomi ehe ko nε Ma nɔ yεl Nana Akuffo-Addo nɔ yemi ɔ kε ba nge Lemo hlami ɔ mi nge 2017. Blɔ nya tomi nε ɔ ngmε blɔ faa kε ha JHS sukuu bi nε a na he blɔ kaa a maa ya sekondle sukuu ɔ nε a ya lε faa nε hiɔwo ko be he.

GhanaJueɔ O He: E ji blɔ nɔ tomi ko nε hεe hε mi enyɔ nε a pee kε da blɔ nya komε nε Amlaalo ɔ to nge Kolona hiɔ ɔ jemi blɔ nya tomi ɔ sisi nɔ.

Yemi Kε Buami Sikahi: Enε ɔ ji yemi kε buami sika nε he dooli aloo he doomi kuuhi nε a yεɔ kε buaa ma nɔ yami ni tsumi ɔ haa Amlaalo ɔ. Sika nε ɔmɛ ji sika kekeehi nε a hiaa we a se kpalemi aloo a nɔ to womi.

Yemi kε Buami Sika Kε Ha Amlaalo Ni Tsumi Hehi: E ji sika ne mlaa ngmε blɔ nε Amlaalo ɔ haa kpo wawi kε kpo ngua amε (DACP), Blɔhi a he sika, Ghana Sukuu Tsɔsemi Blɔ Nya Tomi Sika (GETFUND), Zu mi nu sika kε Ma Bi A Nɔmłɔ tso He Wami Nami Sika.

Ma a Weto ni (GDP): Enε ɔ ji nihi tsuo nε a pee nge ma a mi nε peeo ma a weto ni nge be kpo loo be pɔtεε ko mi.

Ma a Mase Sika Kpɔ (GIR): Enε ɔ tsɔɔ ma ko sika he wami ne e ngε nge ma se sikahi a no nge nihi a hemi ke ni tsumihi a he hic womi mi nge be pɔtεε ko mi.

Nihi A He Jua Wami Mi Oti: E ji nihi a he jua wami kpo jemi ne je kpo ke guɔ nihi a he jua tsɔɔmi he ɔ ne ni tsumi no amaniεbɔ he ɔ je kpo daa oslami aloo hlami gbogboe ɔ.

Nihi A Sεmi Nine Mi Dami No: E ji blɔ no tomi ko no ne a guɔ ne a ngorɔ ma a nitsε e mi nihi ne a pee ke daa nihi ne a se ɔmε a nanemi pe a ngorɔmi ke ya mase aloo majε konε a ke hue aloo wo ma a nitsε e mi nihi ne a pee ɔmε a no.

Nihi A He Jua Wami: Nihi ke ni tsumihi a he jua wami nge be pɔtεε ko mi.

Nihi A Sεmi Nine Mi Dami No: E ji blɔ no tomi ko no ne a guɔ ne a ngorɔ ma a nitsε e mi nihi ne a pee ke daa nihi ne a se ɔmε a nanemi pe a ngorɔmi ke ya mase aloo majε konε a ke hue aloo wo ma a nitsε e mi nihi ne a pee ɔmε a no.

Nihi A He Jua Wami: Nihi ke ni tsumihi a he jua wami nge be pɔtεε ko mi.

No Da aloo Vide No Hic: E ji videhi a no hic ne baa nge sika papεεhi ne a wui lolo ɔmε a no.

No Da aloo Videhi A Womi: E ji hic hi ne baa nge sika papεεhi aloo sika pami no aloo videhi a womi nge sika pami aloo awaba tomi nihi a no.

Blɔ No Tomi ke ha Ohia No Gbɔmi (IPEP): Enε ɔ ji blɔ nya tomi ehe aloo muno ko ne NPP Amlaalo ɔ ngorɔ ke ba ne e ba gbɔ ohia no ne ha yi sɔmι aloo pεrεεpε peemi ne ba nge ohiafohi ke niatsεmε a kpeti. Titli ɔ, nge ma tsɔwi ɔmε a mi ke gu he hiami nihi kaa blɔ, nyu ke wehi a he blɔ nya tomi mi.

Ma a Sika Blɔ Nya Tomihi Susumi Tso: Enε ɔ ji blɔhi a no ne a guɔ ke hyεɔ ma a sika he ni tsumi mɔdebɔ kaa e nyε tsu no ne a po fɔ si kaa e tsu ɔ lo. Nihi ne blɔ no tomi ne ɔ hyεɔ ekome ji; sika he ni tsumi no yami, nihi a he jua wami, tsakemi slɔɔtɔ ne baa nge ni tsumi nami mi, jua yemi no yami

"Ma a Sika He Blɔ Nya Tomi Susumi Tso ɔmɛ Kpalemi Kε Ba Da A Gle No, A He Piɛ Pomi Kε Da Tε Kake No Kε Gu Blɔnya Tomi Kpakpahi A No"

---

ngɛ ma kpahi a nɔ, Amlaalo ɔ blɔ nɔ tomi komɛ a nɔ yami ke a si gbeemi ke hε mi mami ni komɛ ne Ghana Sika To He Ngua a pee ne kɔ ma a sika nɔ yami he.

Sisi Nine Womi Gbi Kplɛɛmi Womi: E ji gbi kplɛɛmi blɔ nɔ tomi womi pɔtɛɛ ko ne tsɔɔ nɔ ko nɔ kplɛɛmi ngɛ nihi nɔ aloo hiɛhiɛs a kpɛti.

Kρɔ Nya Kρɔ Nya: E ji kρɔ nya kρɔ nya munomunohi a kpɛti kake ne a ma nyɛ ke tsa aloo bla nɔ ko ke pee no ne kle.

Sika He aloo Nɔ Mlaa: E ji sika nɔ mlaa ne ma ko sika nɔ hyɛmi he pee ke fɔ si ne a ke kpaka videhi a womi ngɛ be kpiti nɔ sika papɛɛ nɔ aloo sika ne a peɛɛ ke ba a, nɔ da aloo vide konɛ a ke hyɛ nihi a jua he kake dami.

Ni Tsumi Tsɔwi a Blɔ Nya Tomi (MSBDP): Enɛ ɔ ji ni tsumi tsɔwi ne a ngɔɔ nimli bɔbɔyoo ne a ni tsumi se da a yɛ tsitsaa tsɔ.

Ni Tsumi Ha Yunivesiti Nyagbe li (NABCo): E ji blɔ nya tomi ne Ghana Amlaalo ɔ ngo ke fɔ si ne e ke hla ni tsumi ke ha nihi ne a gbe Yunivesiti nya konɛ e ke gbo ma mi himi nyagba komɛ a nɔ. Enɛ ɔ hu maa ye ke bua ke tsɔse me aloo fiaa me nane ke ha he mi ga nihi a peemi ne e ke nyɛ wo aloo hue ma a sika he ni tsumi nɔ.

Ma a Ni Tsumi He ne Hyɛɛ Ni Tsumi Tsɔwi A Nɔ (NBSSI): Ni tsumi kuu ne ɔ, e ji ma a ni tsumi he ko ne hyɛɛ ni tsumi tsɔwi ne a di ni tsumi no vide se aloo a hyɛ we ni tsumi mi vide ko blɔ. Ni tsumi kuu ne ɔ nge Amlaalo Ni Tsumi He Ngua a Ne Hyɛɛ Jua Yemi ke Nihi a Peemi kuu ɔ sisɛ ne e blɔ nya ji e hyɛ ni tsɔwi ne ɔmɛ a wami ke a nɔ yami nɔ.

Ma a Mi Hue tsohi A He Piɛ Pomi Blɔ Nɔ Tomi (NAP): E ji je ɔ mi fɔmɛ peemi se kpalemi ke ba da e kla nɔ ne a ke dla hue tsohi ne a puɛ ɔmɛ ke a mi ni slɔɔto ɔmɛ ke gu ma bi a he ngɔmɛ ke mi womi nɔ, konɛ wa ke dla hi hehi ne hue tso bɔle me ɔmɛ.

"Ma a Sika He Blɔ Nya Tomi Susumi Tso ɔmɛ Kpalemi Kε Ba Da A Gle No, A He Piε Pomi Kε Da Tε Kake No Kε Gu Blonya Tomi Kpakpahi A No"

Ma a Mi Adebo Nyagba kε Oslaah He Piε Pomi Ni Tsumi He ɔ (NADMO): E ji Amlaalo ɔ ni tsumi kɔni ko ne hyeɔ adebo nyagbahi kε oslaahi ne baa ma a no ɔmɛ.

Ma Sika Blɔ Nya Tomi Tutuutu Ne Zu Mi Nu Piεε We He: Enε ɔ ji ma a sika blɔ nya tomi ɔ no yami aloo yemi ne zu mi nu he ni tsumi nihi piεε we he. Enε ɔmɛ hyeɔ bɔ ne nihi a he ju a wami aloo a ju a si bami nge ha.

Ma Sika He Blɔ Nya Tomi Nɔ Yami Tutuutu ne Zu Mi Nu Piεε We He: E ji blɔ no tomi ko ne a ke susuɔ aloo tsɔɔ daa jeha sika blɔ no tomi ɔ no yami nge he fεε he ne zu mi nu no ko piεε we he.

Sika Ne A Wui Nɔ To: Enε ɔ ji sika ne Amlaalo ɔ naa ne pi to sika. Ekome ji hihi ne a woɔ ke hlaa blɔ ko nya loo ke biɔ he blɔ nami womi, hiɔ ne a sa womi nge Amlaalo ɔ ni komɛ a ngɔmɔ ke tsu ni he.

Hiɔ Ne Piε Womi: Hiɔ ne piε womi ji si womi hihi ne nge MDA kε Amlaalo ni tsumi he ngua ne hyeɔ ma a sika blɔ no tomi no ɔ a kpɛti ke hiɔ kpa komɛ ne a sa womi.

Bɔ Ne E Ba Ha: Bɔ ne blɔ no tomi komɛ ke ni komɛ a nya tomi ya no ha.

Nɔ Da Oti (Primary balance): Nɔ da Oti ji sika ne piεε nge Amlaalo ɔ nihi ne e na ke nihi ne a pee ne mi womi sika ko be no ɔ a kpɛti. (enε ɔ piεε we hiɔ ne a ye womi he) a ma nyε maa da ma a weto ni ne a naa no ke susu no da ne baa nge lafa mi gbami mi.

Si Gbeemi Oti (Primary surplus -deficit): E tsɔɔ si gbeemi aloo hiɔ ne ma a ye ne tsɔɔ Amlaalo ɔ sika he ni tsumi nge amb be ne ɔ mi ne sika ne baa Amlaalo ɔ ngɔ ɔ no tohi ne videhi piεε we he.

Ni Tsumi Nɔ Yami: Enε ɔ tsɔɔ bɔ ne Ghana sika he ni tsumi maa ya no ha nge jeha ko mi.

Ma a Weto Ni Tutuutu: E ji ma ko weto ni ne a gbɔjɔ mi nge nihi a he ju a kuɔmi he.

Sika ne Baa Amlaalo ɔ de: Enε ɔ ji sikahi tsuo ne Amlaalo ɔ naa ke jeɔ ma a ke mase ni tsumihi a blɔ nya tomi mi.

Lohwehi a Lεmi kε Niye ni Nami (Rearing For Food and Jobs): Enε c maa ngo kedimi kpakpa kε ba lohwe lεmi ni tsumi c mi ne e ma hue ni tsumi c nya no ne e gbo lohwehi a sεmi kε ba ma a mi c no. Enε c maa ngo ni tsumi kε ba ha nihī sbɔto ne a ngo a he kε wo lohwe lεmi ni tsumi c mi ne maa ngo no yami hu kε ba a si himi mi.

He Ngme Blimi: He blimi kε fɔ no ko no ne ma tle he numi ngε no ko he aloo no ko mi si.

Ni Tsumi Krokploo kε No Ne Kle Bɔɔ (SMEs): A ji dεhe ni tsumi tsɔwi ne a nyε we ni tsuli babauu ngɔmi.

Ma Nihi a He Se Nami: Amlaalo c wɔɔ hī cwo aloo to tsɔwitsɔwi ngε nyu, pεtloɔ ke oslabo he wami kane kε ni c ekome a peemi he ɔmε a no ke ha ma bi aloo ngε ma bi a nane mi.

Skuadlo: E ji kɔɔhī mi aslaafohi a ni tsumi kɔni ne ngε hīwe le kaa enyɔ kε se ke kɔɔhī mi le ne ɔmε a mi kε he ni tsuli.

Hīc No Gbɔmi aloo Jemi Sika: Sika ne c ji hīc no gbɔmi sika ne Amlaalo c ke haa ma bi ne a ke je ohia nyagbahi a no.

He Ngme kε No Mi Womi: Blɔ nya tomi ne c ji nihi a he akɔtaa bumi pεrεεrε aloo he ngme kε nihi a mi womi fitsofitso kε nihi a he he tomi ngε juεmi ne mi koo mi.

Wo Osloke: E ji wo no osloke ngua ne wo mi gbigbi simi kε vokano ngɔɔ ke baa.

Ni Tsumi Mi Heii Peemi: No ne c yaa no ke Amlaalo c to blɔ nya ke ha amaniεbɔ mlamlaamla ngε nihi ne e ngε pee ɔmε a he.

Blɔ Ngua: E ji gbejegbe ne tsaa ma ngua enyɔ aloo fuu, nyu no le dahehi, kɔɔhī mi le dahehi kε he ekpa komε ne a pee kε ha lble gagahi kε no nεmε ne a wo tlomi ne mi jīc.

Nihi a He Ni Tsumi Sika: Enε c ji sika ne Amlaalo c wɔɔ kε ha e ni tsumi ɔmε a blɔ nya tomi kε ha ma bi.

Mi Jiimi To (VAT): Enε c ji to ne a ke fɔɔ kρɔ mi kρɔ mi ne nihi gblec ngε a peemi mi c no.

V20 (Mahi Ne Adebo Nyagba Tso We A He): A ji mahi ne adebo je mi tsakemi nyagba bɔɔ a sika blɔ nya tomi jemi ngε kla aloo gle no.

"Ma a Sika He Blɔ Nya Tomi Susumi Tso ɔmɛ Kpalemi Kε Ba Da A Gle No, A He Piε Pomi Kε Da Te Kake No Kε Gu Blɔnya Tomi Kpakpahi A No"

Mi Dlami Setsɔ - E ji sika blɔ nya tomi he ko ne piɛɛ ma ko e he ne a hyeɔ e sika blɔ nya tomi he ngua a no nge c he.

MooJe sisi: E ji blɔ nya ko ne Amlaalo c to ke fɔ si ne e gu no ke ha sika, ga womi aloo nya numi no ko ke ha nihe ke yihe ne a ye jeha ke je 18 ke ya su 40 ne a nge jeha kla ne a tsɔɔ ne c mi c konɛ a nyɛ da no ke bli a dɔhe ni tsumihi ne a ya no.

Nihe ke Yihi A Ngɔmi ke Ni Tsumi Mi He (YEA): A da nihe ke yihe a ngɔmi mlaa 2015 (Acts 2015) ke mlaa 887 (Acts 887) no ne a ke to nihe ke yihe a ngɔmi he ne c si konɛ e ba hye no feɛ no ne ko nihe ke yihe a ngɔmi ke wo ni tsumi slɔctohi a mi nge Ghana a no.

© 2022. All rights reserved. No part of this publication may be stored in a retrieval system or transmitted in any or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise without the prior written permission of the Ministry of Finance